

|ВЕЛИКА КНИГА|

КАРЛ ФОН КЛАУЗЕВІЦ

ПРО ВІЙНУ

Харків
«ФОЛІО»
2026

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Цілком передбачувано дивуватимуться, що жіноча рука наважується додавати передмову до книжки такого змісту. Мої друзі пояснень не потребують, а тим, хто мене не знає, я просто розповім, що спонукало мене до цього, щоб спростувати їхні підозри в моїй зарозумілості.

Над твором, якому передуватимуть ці рядки, мій щиро коханий чоловік, так рано, на жаль, відірваний від мене й батьківщини, працював майже безперервно останні дванадцять років. Закінчити цю працю було його найпалкішим бажанням, проте він не збирався публікувати його поки був живий, і коли я, бува, намагалася відхилити його від такого наміру, він неодноразово — напівжартома, а, може, передчуваючи свою передчасну смерть, відповідав мені: «То ти повинна видати». Ці слова (дарма, що за тих щасливих днів я не надавала їм серйозного значення, хоч вони часто доводили мене до сліз), як вважають мої друзі, накладають тепер на мене обов'язок попередити кількома рядками його посмертну роботу. Можна по-різному ставитись до цього, однак, кожен зрозуміє почуття, що змусили мене перемогти соромливість і зважитися на привселюдний виступ.

Поза сумнівом, я не маю ні найменшого наміру вважати себе єдиним публікатором твору, що лежить далеко за межами мого кругогляду. Лише як співучасник-супутник хочу стояти поруч нього, коли він побачить світ. На таке місце я маю право, бо подібне займала й під час зародження цього твору та під час його розвитку. Хто знає, якими дружними ми були з моїм чоловіком, як ділилися всім — не самими лише горем і радощами, а й усякою справою, всіма інтересами буденного нашого життя, — той зрозуміє, що коханий мій чоловік не міг працювати над таким твором, щоб той твір не був близько

відомий і мені. Отже, ніхто, крім мене, не може розповісти про старанність та любов, з якими віддавав він себе тій праці: про надії, що їх він зв'язував із нею, і про те, як і коли вона виникла.

Багато обдарований його дух од ранньої ще юності прагнув світла та істини, та хай як усебічно був він освічений, проте думки його спрямовувалися, головню, на військові науки, до яких тягло його призначення і які так багато важать для добра держави. Шарнгорст¹ перший скерував його на вірну путь, а призначення 1810 року на посаду викладача військової школи й наступна почесна пропозиція викладати початки військових знань кронпринцові спонукали його спрямувати свої дослідження та зусилля на цю стежку й записати те, що в нього добре вже вистигло. Розвідка, якою він 1812 року закінчив свої лекції кронпринцові, уже містила зародки майбутніх його праць. Однак тільки 1816 року в Кобленці розпочав він знову свої наукові праці та став збирати плоди, що дозріли в ньому внаслідок неоціненного досвіду чотирьох таких важливих років війни.

Спершу він записував свої думки у вигляді коротеньких, мало поміж собою пов'язаних нотаток. Нижченаведена недатована нотатка, знайдена серед його паперів, належить, здається, до того періоду:

«Подавані далі тези порушують, гадаю, головні питання, з яких складається так звана стратегія. Я вбачав у них тільки сирі матеріали, але посунувся вже так далеко, що можу тепер зливати їх в єдине ціле. Матеріали ці я збирав без заздалегідь складеного плану. Спочатку моїм завданням було занотувати зовсім короткими, стислими виразами, не зважаючи ні на систематичність, ні на сувору послідовність, найголовніші пункти цього предмета, в яких я дійшов остаточних для себе висновків. Тим часом переді мною невиразно поставала форма, що в ній опрацював свою тему Монтеस्क'є². Короткі, змістовні розділи, які спершу я хотів був назвати тільки зернами, вабитимуть, гадав я, культурного, розумного читача й можливими наступними висновками з них, і тим, що в них уже міститься, отже,

¹ Шарнгорст фон Гергард Йоганн Давід (1736–1813) — реформатор пруської армії.

² Клаузевіц має на увазі відому працю Монтеस्क'є (1689–1755) «Дух законів».

переді мною вимальовувався образ культурного, розумного читача, обізнаного вже з нашим предметом. Однак моя натура, яка завжди спонукала мене до розвинення питання та до систематизації, перемогла й тут. Певний час мені щастило, перемагаючи себе, занотувати тільки найважливіші висновки, тобто зосереджувати свою думку й не розкидатися на ті розвідки, які я писав на окремі теми, бо тільки в такий спосіб вони ставали зрозумілими для мене. Згодом ота особливість моєї вдачі цілком пододала мене; я почав розвивати всі свої думки і, природно, зважав уже на читача, ще не обізнаного з предметом.

Що далі посувалася моя праця, що більше я заглиблювався в дослідження, то більше наближався знову до систематизування, і так один за одним виникали нові розділи.

Кінцевим моїм наміром було ще раз переглянути все, ґрунтовніше вмотивувати дещо в попередніх розділах та звести до певного висновку деякі аналізи — в пізніших, і в такий спосіб дійти стрункого цілого, що становило б невеликий том *in octavo*. Але й тут хотів я уникнути всього звичайного, цілком зрозумілого, сказаного вже сто разів і загальновизнаного; бо честолюбство вимагало від мене написати книжку, яку не забули б за два чи три роки, і яку кожен, хто цікавиться цим предметом, міг би взяти до рук не один лише раз».

У Кобленці, де служба забирала в нього багато часу, своїй приватній праці він міг оддавати хіба випадкові години. Тільки 1818 року, після призначення директором військової школи в Берліні, мав він досить вільного часу, щоб опрацьовувати далі свій твір і поповнювати його історією новітніх воєн. Це дозволяло мирити його з новою посадою, яка іншими сторонами не могла цілком задовольнити його, бо за встановленими для військових шкіл правилами, навчальна частина закладу не підлягає віданню директора, а нею керує спеціальна навчальна комісія. Хай і зовсім позбавлений дріб'язкового чванства та неспокійного, егоїстичного честолюбства, він усе-таки відчував потребу бути справді корисним і не занедбувати марно своїх здібностей. У практичному житті він не посідав місця, де міг задовольнити цю потребу; мало надії було в нього й будь-коли

мати таку посаду. Отже, всі зусилля свої він скерував на шлях науки; і майбутня користь від свого твору стала йому метою життя. І коли в ньому чимраз міцнішало рішення дозволити видати його лише по своїй смерті, то це має бути найкращим доказом того, що в його благородному прагненні енергійної та тривалої діяльності не було жаги слави чи визнання, не було й сліду будь-якого егоїстичного мотиву.

Так старанно працював він аж до весни 1830 року, коли його перевели до артилерії, і коли діяльність його на цьому зовсім іншому шляху стала такою напруженою, що він, на перший принаймні час, мусив одмовитися від усякої літературної роботи. Він упорядкував свої папери, порозкладав їх в окремі пакети, додав до них відповідні написи та з жалем попрощався з улюбленою роботою. У серпні того року його перевели до Бреславля, де він дістав під своє керування другу артилерійську інспекцію, однак уже в грудні його відкликали до Берліна й призначили начальником штабу при фельдмаршалі графі фон Гнайзенау¹ (поки той був головнокомандувачем). У березні 1831 року він супроводив свого начальника до Познані. Занедужавши й повернувшись у листопаді до Бреславля, він бадьорив себе надією, що матиме змогу знову взятися до своєї праці й упродовж зими, мабуть, закінчити її. Сталось інакше. Сьомого листопада він повернувся до Бреславля, а 16-го його вже не стало, і запечатані ним власноруч пакети розпечатали лише по його смерті.

Та спадщина й подається в цих томах такою, якою вона є, не викидаючи й не додаючи до неї жодного слова.

30 червня 1832 року

Марія фон Клаузевіц

¹ Гнайзенау Август (1760–1831) — прусський фельдмаршал, найближчий соратник Шарнгорста в реорганізації пруської армії. Через липневу революцію у Франції Гнайзенау 1830 року призначили командувачем армії проти Франції, а далі був призначений на головнокомандувача військ, зосереджених біля кордонів Польщі. 1830 року Клаузевіц розробляв план війни з Францією.

ЗАМІТКА

Перші шість частин, переписаних уже начисто, я вважаю за досить безформну ще масу, яку треба ґрунтовно переробити. Після такого перероблення двоїстий характер війни стане загалом яскравішим, тож усі думки набудуть гострішого змісту та певного напрямку й наблизяться до практичного застосування. Цей двоїстий характер війни передбачає два варіанти. Перший: коли її мета — розбити вщент противника, тобто політично звести його нанівець або тільки відібрати в нього змогу захищатись і в такий спосіб накинати які завгодно умови миру; і другий — *коли хочуть лише здобути якісь території біля кордону своєї держави, щоб залишити їх собі або мати їх як корисну запоруку під час мирних переговорів*. Переходи між двома цими варіантами, звичайно, повинні бути й будуть, проте цілковито різна природа обох намагань має цілком просякати їх і відрізнити те, що не вдається поєднати.

Крім цієї фактичної різниці між типами воєн, треба ще зрозуміло й твердо встановити практично конче потрібний погляд, що *війна — це та сама державна політика, яка проводиться іншими засобами*. Тверде дотримання такого погляду дасть багато єдності міркуванням, тож у всьому легше буде розбиратися. Погляд цей застосовуватиметься, головню, у восьмій книжці, але треба цілком розвинути його в першій і використовувати надалі, переробляючи шість перших книжок. Унаслідок такого перероблення вони позбудуться баласту, у них зтягнеться багато розколин та щілин і багато загальних місць оформляться в певні думки.

Сьому книжку «Про наступ», до якої зроблено вже окремі розвідки, треба розглядати як відбиток книжки шостої, й опрацьовувати її згідно з визначеними раніше поглядами. Тоді вона не лише не

потребуватиме перероблення, а й правитиме за норму під час перероблення шести перших книжок.

Для восьмої книжки «Про план війни», тобто про організацію війни загалом, намічено вже багато розділів, але їх не можна сприймати як готовий матеріал, бо це лише сировина, крізь масу якої треба пройти, щоб у процесі роботи побачити, про що говориться. Цьому призначенню вона відповідає цілком, і я гадаю, закінчивши сьому книжку, одразу треба стати до опрацювання восьмої, де цілком з'ясованими будуть обидва вище сформульовані погляди, які мають усе спростити й водночас одухотворити. Цією книжкою я сподіваюся спростувати химерні думки в головах декого з державних діячів та стратегів. Принаймні вона зрозуміло покаже, про що тут говориться і на що треба зважати, провадячи війну.

Коли, опрацюючи восьму книжку, я цілком наведу лад у своїх думках і визначу як слід головні риси війни, тоді мені буде вже легше перенести ці погляди й до перших шести книжок і позначити в них оті риси. І тільки потім я почну переробляти перші шість книжок.

Якщо передчасна смерть увірве цю працю, то все, що тут є, можна буде назвати безформною масою ідей, які, викликаючи постійні непорозуміння, приведуть до безлічі нестиглих критичних вправ. Бо в таких справах кожен гадає, що будь-яка думка, яка майне йому в голову щойно він візьметься за перо, досить добра, щоб її висловлювати й друкувати, і вважає її за таку безпомилкову істину, як і те, що два по два — чотири. А якби він потурбувався, як я, роками обмірковувати цю тему й завжди робити порівняння з історії воєн, то, певно, був би обережніший у своїй критиці.

Утім, попри їх незакінчений вигляд, неупереджений читач, що прагне правди та переконливості, не зможе, гадаю, не добачити й у перших шести книжках плодів багаторічних міркувань та допитливого студіювання, тож, мабуть, засвоїть провідні думки, з яких може постати справжня революція в теорії цього питання.

*Берлін
10 липня 1827 року*

Крім цієї замітки, серед паперів небіжчика знайшли ще й такий незакінчений нарис, здається, зовсім недавнього походження.

XXX

Рукопис про те, як провадити велику війну, що його мають знайти по моїй смерті, у його теперішньому вигляді можна розглядати тільки як збірку окремих частин, з яких має бути побудована теорія великої війни. Більшість їх мене не задовольняє, а шосту книжку слід вважати лише за спробу. Я мушу зовсім переробити її й знайти вихід в інший спосіб.

Проте головні погляди на війну, що панують у цій книжці, я вважаю правильними. Вони були наслідком усебічного обмірковування, завжди спрямованого на практику життя та постійні згадки про те, чого навчив мене власний досвід, а також стосунки з видатними військовими діячами.

У сьомій книжці мало йтися про наступ, і зміст її вже побіжно накидано. У восьмій — про план війни; у ній я планував охопити політичний бік війни й розглянути її з погляду гуманності.

Єдине, що я вважаю цілком завершеним, це — перший розділ першої книжки; загалом він прислужиться тим, що покаже напрям, якого я хотів би дотримуватися скрізь.

Теорія великої війни, або так звана стратегія, становить надзвичайні труднощі, і, поза сумнівом, мало хто виразно уявляє собі окремі її частини, тобто розуміє залежність одної від одної, як наслідок причинного зв'язку між ними. Загалом більшість людей зважають на своє судження, що приводить до кращих чи гірших наслідків, залежно від їхньої більшої чи меншої геніальності.

Так робили всі великі полководці, і їхні велич та геній визначалися почасти тим, що завдяки цьому тактові вони завжди робили правильно. У практичній діяльності так воно буде завжди, і фактажу для неї цілком достатньо. Коли ж випадає не лише робити самому, а й переконувати на нараді інших, тоді потрібні і ясне уявлення,

і докази внутрішнього зв'язку. Оскільки щодо цього освіта посунула-ся дуже мало, то більшість нарад має характер безпідставної балаканини, після якої або кожен стає на своєму, або взаємне порозуміння й поступливість призводять до погодження чогось середнього, яке, власне, нічого не варте.

За таких ситуацій ясні уявлення — річ корисна. До того ж дух людський взагалі шукає ясності й відчуває потребу встановлювати причинний зв'язок.

Великі труднощі, на які натрапляє така філософська побудова воєнного мистецтва й численні, досі дуже невдалі спроби створити його, змусили більшість людей сказати: «Така теорія неможлива, бо тут йдеться про речі, що їх неможливо підпорядкувати будь-якому сталому закону». Ми погодилися б з такою думкою й відмовилися б від спроб створити таку теорію, якби не вдалося легко та з цілковитою очевидністю встановити низку таких тверджень: приміром, що оборона — сильніша форма воєнних дій, але з негативною метою, а наступ — слабша, зате з позитивною; що великі успіхи визначають дрібні, отож, що стратегічні дії можна звести до певних головних ударів; що під час демонстрації менше використовують сили, ніж під час справжнього наступу, тому робити її слід тільки за особливих умов; що перемога є не тільки в здобутті поля бою, а й у розгромі фізичних та моральних сил ворожого війська, і що цього доходять здебільшого переслідуванням після виграного бою; що успіх завжди буває найбільший там, де здобуто перемогу, і через це до перекидання з однієї лінії чи одного напрямку на інші треба ставитись як до неминучого лиха; що обходити ворожі сили можна тільки за загальної переваги над ними або за кращих власних ліній зв'язку та відступу, аніж лінії ворога, що тільки такі самі співвідношення уможливають флангові позиції; що кожен наступ під час просування втрачає на силі.

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

У наші дні зовсім не потрібно пояснювати, що поняття науковості не полягає винятково або головно в системі та її викінченій науковій побудові. Зовні в моєму викладі годі й шукати системи, а замість досконалої побудови в ній — самі окремі частини.

Наукова форма тут полягає в прагненні дослідити суть явищ війни й показати їх зв'язок із природою елементів, з яких вони складаються. Філософської послідовності ніде ми не уникали, проте коли вона трималась на занадто тонкій нитці, автор волів обірвати ту нитку й знову прикріпити її до відповідних, досвідом перевірених явищ. Як певні рослини дають плоди лише тоді, коли їх стебла не виростають надто високо, так і в практичних мистецтвах не слід гнати надто вгору квіти та листя теорії, а тримати їх якнайближче до досвіду їхнього власного ґрунту.

Безперечно, помилкою було б намагатися відтворити вигляд колоска з хімічного складу пшеничної зернини. Коли це потрібно, то достатньо вийти в поле й подивитися на готовий колосок. Дослідження та спостереження, філософія та досвід не повинні ні відкидати, ні зневажати одне одного, а доповнювати. Тези цієї книжки короткими склепіннями їх внутрішньої кінечності спираються або на досвід, або на поняття самої суті війни як на зовнішні точки. Отже, тези ці не позбавлені підвалин¹.

Мабуть, це можливо — написати систематичну теорію війни, одухотворену та змістовну, проте дотеперішні теорії дуже далекі від

¹ Про те, що в багатьох військових письменників, а надто тих, які хотіли науково обґрунтувати природу війни, не так сталося, як гадалося, можна навести численні приклади. В їхніх міркуваннях за і проти так нищать одне одного, що неодноразово, як у тих двох левів, у них залишаються самі хвости.

цього. Навіть не згадуючи про їх ненауковий характер, вони у своєму прагненні зв'язку й цілковитої систематичності, рясніють вульгарностями, загальними місцями та всякою порожньою балаканиною. Хто хоче мати зразкову картину цього, нехай прочитає витяг із правил Ліхтенберга про те, як гасити пожежу.

«Коли горить будинок, то насамперед треба намагатися захистити праву стіну будинку, що стоїть ліворуч, і ліву стінку будинку, що стоїть праворуч від нього; бо коли б ми, приміром, захотіли захистити ліву стіну будинку з лівого боку, то права стіна будинку буде праворуч від лівої стіни, і вогонь, виходить, буде з правого боку і від цієї стіни, і від правої стіни (ми ж уявили собі, що будинок стоїть на ліву руку від вогню), то права стіна лежатиме до вогню ближче за ліву, і права стіна будинку може зайнятися, якщо її не захистити, перше ніж огонь дійде до лівої — захищеної. Отже, може згоріти дещо, чого не захистили, і згорить раніше, як згоріло б щось інше, навіть якби його й не захищали. Отже, треба облишити це й захищати те. Щоб запам'ятати все, слід занотувати: коли будинок стоїть праворуч од вогню, то заливати треба ліву його стіну, а коли будинок стоїть ліворуч, то праву».

Щоб такими загальними фразами не залякати читача з живим духом і не перебити водянистими міркуваннями смаку нечисленних добрих місць, автор волів подати як невеличкі зернятка саморідного металу те, що він твердо встановив для себе внаслідок багаторічних міркувань про війну, стосунків з обізнаними з цією справою людьми та чималого власного досвіду. Так постали зовні ледве пов'язані між собою розділи цієї книжки, яким, сподіваюся, не бракує, проте, внутрішнього зв'язку. Незабаром з'явиться, мабуть, розумніша голова, яка замість цих окремих зерняток надасть ціле у вигляді зливка щирого, без домішок жужелиці металу.

РОЗДІЛ 1

ЩО ТАКЕ ВІЙНА?

1. Вступ

Ми маємо намір розглянути окремі елементи нашого предмета, далі окремі частини й нарешті весь предмет загалом у його внутрішньому зв'язку; тобто переходитимемо від простого до складного. Утім, тут більше ніж будь-де слід почати з того, щоб кинути погляд на суть цілого, бо тут більше, ніж у чомусь іншому, разом із частиною слід думати про ціле.

2. Визначення

Ми не хочемо вдаватися тут до незграбного публіцистичного визначення війни, а спинимось лише на одному з її елементів — двобої. Війна є не що інше, як розширений двобій. Якщо ми не можемо охопити думкою як єдине ціле безліч окремих двобоїв, з яких складається війна, то найкраще уявити собі двох борців. Кожен із них намагається через фізичне насильство накинати іншому свою волю; найближча мета його — завдати рішучої поразки противникові, щоб зробити його нездатним чинити опір.

Отже, війна — це акт насильства, що має на меті змусити противника виконати нашу волю.

Насильство озброюється винаходами наук та мистецтв, щоб опиратися тому таки насильству. Його супроводять непомітні, навряд чи варті згадки про них, обмеження під назвою звичаїв міжнародного права, які насильство само накладає на себе і які не послаблюють істотно його сили. Отже, насильство, тобто фізичне насильство (бо морального насильства поза поняттям держави та закону

нема), є *засіб*; накинута ворогові нашу волю є *мета*¹. Щоб певніше дійти такої мети, ми повинні позбавити ворога змоги захищатися, і поняття про мету власне воєнних дій на це і сходить. Воно заступає політичну мету й до певної міри витискає її, немов щось стороннє війні.

3. Крайня міра застосування насильства

Філантропи можуть, мабуть, подумати, ніби є спосіб штучно якось обеззброїти чи розбити противника, не спричинивши багато ран, і ніби цього й повинно прагнути воєнне мистецтво. Хай як привабливо це звучить, проте цю думку потрібно розвінчати, бо в таких небезпечних справах як війна, помилки, що впливають із добродушності, саме і є найгіршими. Застосування насильства в усьому його обсязі аж ніяк не усуває від співробітництва з ним розумової сили; і тому той, хто вдається до насильства ні на що не зважаючи й не шкодуючи крові, матиме величезну перевагу над противником, який цього не робить. Тоді він диктує закони іншому, обидва до краю напружують зусилля, і нема цьому інших меж, окрім тих, що їх ставлять внутрішні протиборчі сили.

Ось як треба дивитися на війну. Спускати з ока її природу з огиди до брутальності в ній було б не лише некорисним, а й шкідливим намаганням.

Якщо війни між цивілізованими народами бувають далеко не такими жорстокими та руйнівними, як війна між народами нецивілізованими, то це пояснюється станом суспільних взаємин і всередині держав, і між державами. З цього стану та співвідношень випливає війна; вони її зумовлюють, обмежують та впроваджують у неї поміркованість. Проте це не властиві їй риси, а лише додані елементи,

¹ У науковій мові терміни «політична мета війни» і «мета воєнних дій» уже вкоренилися, і ми вважали за можливе залишити їх. Проте читач повинен мати на увазі, що в першому випадку Клаузевіц завжди вживає слово *Zweck*, а в другому — *Ziel*. Хай як близькі ці слова до нашого «мета», проте вони мають різні відтінки; грубо передавати б їх термінами: «політичний смисл війни», «кінцевий результат воєнних дій».

і запроваджувати у філософію війни принцип поміркованості було б абсурдом.

Боротьба між людьми складається власне з двох різних елементів: із почуття ворожості та з ворожого наміру. Головною ознакою нашого визначення ми обрали другий елемент, бо він — загальніший. Не можна уявити собі навіть найпримітивнішого почуття ненависті, що межує з інстинктом, не згадуючи водночас про ворожий намір. Зате маємо багато ворожих намірів, які не керуються будь-якими почуттями, принаймні в них немає панівного почуття ворожості. У дикунів переважають ворожі наміри, що впливають з емоцій; у цивілізованих людей їх зумовлює розум. Різниця тут пояснюється, проте, не суттю дикунства чи цивілізації, а тільки супровідними обставинами, організацією тощо. Отже, в поодиноких випадках її може й не бути, але здебільшого вона є: взаємна ненависть може спалахнути й у цивілізованих народів.

Звідси можна бачити, як неправильно було б зводити війну між цивілізованими народами тільки до розсудливого акту їхніх урядів і уявляти її собі, як щось дедалі більше позбавлене будь-якої пристрасті. У такому разі, зрештою, не довелося б користуватись фізичними масами збройних сил, а, зважуючи на їхнє співвідношення, удаватись до своєрідної алгебри воєнних дій.

Теорія почала вже була йти цим шляхом, але події останніх воєн¹ напоумили її. Коли війна — акт насильства, то вона неминуче належить до галузі емоцій. Якщо вона й не впливає з них, то принаймні більш-менш сходиться на них; і це «більш-менш» залежить не від ступеня цивілізації, а від ваги та тривалості інтересів ворожих сторін.

Отже, коли ми бачимо, що цивілізовані народи не вбивають полонених, не руйнують міст і країни, то це пояснюється тим, що розум, який бере чимраз більшу участь у проведенні воєн, навчив застосовувати дієвіші засоби насильства, ніж brutальні вияви інстинкту.

Винайдення пороху, поступове вдосконалення вогнепальної зброї виразно показують, що розвиток культури аж ніяк не

¹ Зрозуміло — наполеонівських.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ	3
ЗАМІТКА	7
ПЕРЕДМОВА АВТОРА.....	11
I. ПРО ПРИРОДУ ВІЙНИ	13
РОЗДІЛ 1. ЩО ТАКЕ ВІЙНА?	15
РОЗДІЛ 2. МЕТА Й ЗАСОБИ ВІЙНИ.....	35
РОЗДІЛ 3. ВОЄННИЙ ГЕНІЙ	50
РОЗДІЛ 4. ПРО НЕБЕЗПЕКУ НА ВІЙНІ	70
РОЗДІЛ 5. ФІЗИЧНЕ НАПРУЖЕННЯ НА ВІЙНІ.....	72
РОЗДІЛ 6. ВІДОМОСТІ НА ВІЙНІ.....	73
РОЗДІЛ 7. ТЕРТЯ НА ВІЙНІ	75
РОЗДІЛ 8 . ПРИКІНЦЕВІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПЕРШОЇ КНИГИ ...	78
II. ТЕОРІЯ ВІЙНИ	81
РОЗДІЛ 1. ПОДІЛ НА ЧАСТИНИ ТЕОРІЇ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА.....	83
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ВІЙНИ.....	91
РОЗДІЛ 3. ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ЧИ ВОЄННА НАУКА	111
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЗМ	114
РОЗДІЛ 5. КРИТИКА.....	120
РОЗДІЛ 6. ПРИКЛАДИ	141

III. ПРО СТРАТЕГІЮ ЗАГАЛОМ	149
РОЗДІЛ 1. СТРАТЕГІЯ	151
РОЗДІЛ 2. ЕЛЕМЕНТИ СТРАТЕГІЇ.....	159
РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНІ ВЕЛИЧИНИ.....	160
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ МОРАЛЬНІ ПОТЕНЦІЇ	162
РОЗДІЛ 5. ВОЄННА ДОБЛЕСТЬ АРМІЇ	163
РОЗДІЛ 6. СМІЛИВІСТЬ.....	167
РОЗДІЛ 7. ТВЕРДІСТЬ.....	172
РОЗДІЛ 8. ЧИСЕЛЬНА ПЕРЕВАГА.....	173
РОЗДІЛ 9. НЕСПОДІВАНІСТЬ	178
РОЗДІЛ 10. ХИТРІСТЬ	183
РОЗДІЛ 11. ЗОСЕРЕДЖЕННЯ СИЛ У ПРОСТОРІ.....	185
РОЗДІЛ 12. ЗОСЕРЕДЖЕННЯ СИЛ У ЧАСІ.....	186
РОЗДІЛ 13. СТРАТЕГІЧНИЙ РЕЗЕРВ	193
РОЗДІЛ 14. ЕКОНОМІЯ СИЛ	196
РОЗДІЛ 15. ГЕОМЕТРИЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ.....	197
РОЗДІЛ 16. ПРО ПЕРЕРВИ У ВОЄННИХ ДІЯХ	199
РОЗДІЛ 17. ХАРАКТЕР СУЧАСНОЇ ВІЙНИ	204
РОЗДІЛ 18. НАПРУЖЕННЯ СПОКОЮ	205
 IV. БІЙ.....	 209
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД	211
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕР СУЧАСНОГО БОЮ	211
РОЗДІЛ 3. БІЙ ЗАГАЛОМ.....	213
РОЗДІЛ 4. БІЙ ЗАГАЛОМ. <i>Продовження</i>	217
РОЗДІЛ 5. ПРО ЗНАЧЕННЯ БОЮ.....	225
РОЗДІЛ 6. ТРИВАЛІСТЬ БОЮ	228
РОЗДІЛ 7. РОЗВ'ЯЗАННЯ БОЮ.....	229
РОЗДІЛ 8. ЗГОДА ОБОХ СТОРІН НА БІЙ.....	236
РОЗДІЛ 9. ГЕНЕРАЛЬНИЙ БІЙ.....	239
РОЗДІЛ 10. ГЕНЕРАЛЬНИЙ БІЙ. <i>Продовження.</i> ВПЛИВ ПЕРЕМОГИ.....	 245

РОЗДІЛ 11. ГЕНЕРАЛЬНИЙ БІЙ. <i>Продовження.</i>	
ВИКОРИСТАННЯ БОЮ.....	250
РОЗДІЛ 12. СТРАТЕГІЧНІ ЗАСОБИ ВИКОРИСТАТИ	
ПЕРЕМОГУ	256
РОЗДІЛ 13. ВІДСТУП ПІСЛЯ ПРОГРАНОГО БОЮ.....	267
РОЗДІЛ 14. НІЧНИЙ БІЙ	270
V. ЗБРОЙНІ СИЛИ.....	275
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД	277
РОЗДІЛ 2. ТЕАТР ВІЙНИ, АРМІЯ, КАМПАНІЯ	277
РОЗДІЛ 3. СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ	279
РОЗДІЛ 4. СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ РОДАМИ ВІЙСЬК	282
РОЗДІЛ 5. БОЙОВИЙ ПОРЯДОК АРМІЇ.....	293
РОЗДІЛ 6. ЗАГАЛЬНЕ ГРУПУВАННЯ.....	300
РОЗДІЛ 7. АВАНГАРД І СТОРОЖОВА ОХОРОНА	307
РОЗДІЛ 8. ХАРАКТЕР ДІЙ ПЕРЕДОВИХ ЧАСТИН.....	315
РОЗДІЛ 9. ТАБОРИ.....	319
РОЗДІЛ 10. МАРШІ	322
РОЗДІЛ 11. МАРШІ. <i>Продовження</i>	329
РОЗДІЛ 12. МАРШІ. <i>Продовження</i>	333
РОЗДІЛ 13. КВАРТИРИ	336
РОЗДІЛ 14. ПОСТАЧАННЯ	343
РОЗДІЛ 15. ОПЕРАЦІЙНА БАЗА.....	359
РОЗДІЛ 16. КОМУНІКАЦІЙНІ ЛІНІЇ.....	363
РОЗДІЛ 17. МІСЦЕВІСТЬ І РЕЛЬЄФ	368
РОЗДІЛ 18. КОМАНДНА ВИСОТА	372
VI. ОБОРОНА.....	377
РОЗДІЛ 1. НАСТУП ТА ОБОРОНА	379
РОЗДІЛ 2. СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ НАСТУПОМ	
ТА ОБОРОНОЮ В ТАКТИЦІ	383

РОЗДІЛ 3. СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ НАСТУПОМ ТА ОБОРОНОЮ В СТРАТЕГІЇ.....	386
РОЗДІЛ 4. КОНЦЕНТРИЧНІСТЬ НАСТУПУ ТА ЕКСЦЕНТРИЧНІСТЬ ОБОРОНИ.....	391
РОЗДІЛ 5. ХАРАКТЕР СТРАТЕГІЧНОЇ ОБОРОНИ	395
РОЗДІЛ 6. ОБСЯГ ЗАСОБІВ ОБОРОНИ	397
РОЗДІЛ 7. ВЗАЄМОДІЯ НАСТУПУ Й ОБОРОНИ.....	403
РОЗДІЛ 8. ВИДИ ОПОРУ	405
РОЗДІЛ 9. ОБОРОННА БИТВА	420
РОЗДІЛ 10. ФОРТЕЦІ	425
РОЗДІЛ 11. ФОРТЕЦІ. <i>Продовження</i>	436
РОЗДІЛ 12. ОБОРОННА ПОЗИЦІЯ.....	442
РОЗДІЛ 13. МІЦНІ ПОЗИЦІЇ Й УКРІПЛЕНІ ТАБОРИ.....	448
РОЗДІЛ 14. ФЛАНГОВІ ПОЗИЦІЇ.....	456
РОЗДІЛ 15. ОБОРОНИ В ГОРАХ	458
РОЗДІЛ 16. ОБОРОНА В ГОРАХ. <i>Продовження</i>	467
РОЗДІЛ 17. ОБОРОНА В ГОРАХ. <i>Продовження</i>	475
РОЗДІЛ 18. ОБОРОНА РІЧОК	480
РОЗДІЛ 19. ОБОРОНА РІЧОК. <i>Продовження</i>	498
РОЗДІЛ 20. А. ОБОРОНА БОЛІТ.....	500
Б. ЗАТОПЛЮВАННЯ	502
РОЗДІЛ 21. ОБОРОНА ЛІСІВ	506
РОЗДІЛ 22. КОРДОН	507
РОЗДІЛ 23. КЛЮЧ ВІД КРАЇНИ	511
РОЗДІЛ 24. НАТИСК НА ФЛАНГИ.....	516
РОЗДІЛ 25. ВІДСТУП УГЛИБ КРАЇНИ	527
РОЗДІЛ 26. НАРОДНА ВІЙНА	540
РОЗДІЛ 27. ОБОРОНА ТЕАТРУ ВІЙНИ	547
РОЗДІЛ 28. ОБОРОНА ТЕАТРУ ВІЙНИ. <i>Продовження</i>	552
РОЗДІЛ 29. ОБОРОНА ТЕАТРУ ВІЙНИ. <i>Продовження</i> . ПОСЛІДОВНИЙ ОПІР	567

РОЗДІЛ 30. ОБОРОНА ТЕАТРУ ВІЙНИ. <i>Продовження.</i>	
КОЛИ НЕ ШУКАЮТЬ РОЗВ'ЯЗАННЯ.....	570

Нариси до сьомої книги

НАСТУП.....	599
РОЗДІЛ 1. НАСТУП ЩОДО ОБОРОНИ	601
РОЗДІЛ 2. ПРИРОДА СТРАТЕГІЧНОГО НАСТУПУ	602
РОЗДІЛ 3. ПРО ОБ'ЄКТ СТРАТЕГІЧНОГО НАСТУПУ	605
РОЗДІЛ 4. ПОСЛАБЛЕННЯ СИЛИ НАСТУПУ	606
РОЗДІЛ 5. КУЛЬМІНАЦІЙНИЙ ПУНКТ НАСТУПУ	607
РОЗДІЛ 6. ЗНИЩЕННЯ ВОРОЖИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ.....	608
РОЗДІЛ 7. НАСТУПАЛЬНА БИТВА	609
РОЗДІЛ 8. ПЕРЕПРАВА ЧЕРЕЗ РІЧКИ	611
РОЗДІЛ 9. НАСТУП НА ОБОРОННІ ПОЗИЦІЇ	614
РОЗДІЛ 10. НАСТУП НА УКРІПЛЕНИЙ ТАБІР	615
РОЗДІЛ 11. НАСТУП У ГОРАХ.....	616
РОЗДІЛ 12. НАСТУП НА КОРДОННІ ЛІНІЇ.....	619
РОЗДІЛ 13. МАНЕВРУВАННЯ.....	620
РОЗДІЛ 14. НАСТУП НА БОЛОТА, ЗАТОПЛЕНІ МІСЦЕВОСТІ, ЛІСИ.....	623
РОЗДІЛ 15. НАСТУП НА ТЕАТР ВІЙНИ З РОЗВ'ЯЗАННЯМ	624
РОЗДІЛ 16. НАСТУП НА ТЕАТР ВІЙНИ БЕЗ РОЗВ'ЯЗАННЯ.....	628
РОЗДІЛ 17. НАСТУП НА ФОРТЕЦІ	631
РОЗДІЛ 18. НАСТУП НА ТРАНСПОРТИ.....	636
РОЗДІЛ 19. НАСТУП НА ВОРОЖУ АРМІЮ НА ЇЇ КВАРТИРАХ....	639
РОЗДІЛ 20. ДИВЕРСІЯ	644
РОЗДІЛ 21. ВТОРГНЕННЯ	647

Нариси до восьмої книги

ПЛАН ВІЙНИ	659
РОЗДІЛ 1. ВСТУП	661

РОЗДІЛ 2. АБСОЛЮТНА І СПРАВЖНЯ ВІЙНА	663
РОЗДІЛ 3. А) ВНУТРІШНІЙ ЗВ'ЯЗОК ВІЙНИ	667
Б) ПРО ВЕЛИЧИНУ ВОЄННОЇ МЕТИ ТА НАПРУЖЕННЯ	670
РОЗДІЛ 4. БЛИЖЧЕ ВИЗНАЧЕННЯ МЕТИ ВІЙНИ. ЗНИЩЕННЯ ВОРОГА	683
РОЗДІЛ 5. ОБМЕЖЕНА МЕТА. <i>Продовження</i>	692
РОЗДІЛ 6. А. ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ МЕТИ НА ВОЄННУ МЕТУ ..	694
Б. ВІЙНА Є ЗНАРЯДДАМ ПОЛІТИКИ	696
РОЗДІЛ 7. ОБМЕЖЕНА МЕТА. НАСТУПАЛЬНА ВІЙНА	704
РОЗДІЛ 8. ОБМЕЖЕНА МЕТА. ОБОРОНА	707
РОЗДІЛ 9. ПЛАН ВІЙНИ, КОЛИ МЕТА — ЗНИЩЕННЯ ВОРОГА	712